

KULTURMINNEGRUNNLAG

Sammendrag: KMG Bergen vest, fokusområde:
Nøstebukten, Dokken og Møhlenpriskaien.

Innhold

1 Innledning	2
2 Oppsummerende verne vurderinger	3
2.1 Verne vurdering Sone 1 – Nøstebukten	3
2.2 Verne vurdering Sone 2 – Dokken.....	3
2.3 Verne vurdering Sone 3 – Møhlenpriskaien.....	4
2.4 Verne vurdering - Historisk strandlinje og fjordlandskap	4
3 Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen	4
3.1 Formelt vern	5
4. Metode	7
5 Undersøkelsesområdet	8
6 Forvaltning av arkeologiske kulturminner	10
6.1 Arkeologiske undersøkelser	10
6.2 Arkeologiske lokaliteter registrert i Askeladden	10
7 Tidlig historie	11
8 Nøstebukten (sone 1)	12
9 Dokken (sone 2)	22
9.1 Kaiutbygging og utfyllinger	26
10 Møhlenpriskaien (sone 3)	32
11 Kilder	39
13 Kart i rapporten:	40

1 Innledning

Denne rapporten, som omhandler transformasjonsområdet *Dokken* og omkringliggende kulturmiljø, er et bearbejdet utdrag fra kulturminnegrunnlaget for «*Delstrekning sentrum, kollektivsystem Bergen Vest*», som er utarbejdet i forbindelse med silingsarbejdet for valg av kollektivtrasé fra sentrum til Laksevåg bydel.

Kulturminnegrunnlaget og foreliggende rapport, gir en overordnet oversikt over berørte kulturminneverdier for området Nøstebukten, Dokken og Møhlenpriskaien. Det kan slås fast at disse er høye for deler av det aktuelle området.

Foreliggende rapport sier noe om de samlede kulturmiljøene som kan bli berørt av byutvikling på Dokken, og mindre detaljert om enkeltminner og de tilliggende kulturmiljøene som sammen utgjør den store helheten. På et senere tidspunkt vil det være aktuelt å gjøre mer detaljerte analyser av kulturminneverdiene.

Kulturminnegrunnlaget kan lastes ned via Byantikvarens nettside:

www.bergen.kommune/byantikvaren.

2 Oppsummerende verne vurderinger

Ettersom byutviklingsplanene på Dokken er i en skissefase, er analyse og føringer i foreliggende notat utført på et overordnet nivå. Det vil være nødvendig med mer detaljerte analyser når planarbeidet har kommet lenger. For å gi tydelige råd om hvilke hensyn som må tas i kulturmiljøene, og for å få avklart tålegrense i forhold til planlagte tiltak, ber vi om at Byantikvaren blir involvert i videre prosesser.

Kartvedlegg 1 viser en samlet oversikt over bygninger av historisk interesse med av ulik grad av verneverdi.

2.1 Verne vurdering Sone 1 – Nøstebukten

Historisk byområde av nasjonal interesse med et stort antall bygninger fra før 1900 (vedlegg, kart 2). Deler av området omfattes av kulturminnet *fredet bygrunn* jf. Kulturminneloven, hvor alle gravetiltak er søknadspliktig til Riksantikvaren. Havneområde med historisk trehus- og murgårdsbebyggelse. Bebyggelsen har utviklet seg i en «selvgrodd» og uregulert struktur i forbindelse med byutvidelsen i Bergen på 1600-tallet. Den bevarte trehusbebyggelsen synliggjør utbredelse, struktur og sammenheng i Bergens urbane bebyggelse frem til 1900-tallet. Området er et unikt bygningsmiljø og viser Bergens lokale byggeskikk og kontinentale impulser.

Delområdet er et helhetlig kulturmiljø typisk for det historiske Bergen, og er svært sårbar for endringer.

Ekstra varsomhet må utvises ved endringer på bygninger og åpne areal. Historiske veifar med opprinnelige gatebredder og siktlinjer, samt historisk bebyggelsesstruktur med hager, bakplasser og uthus skal bevares. Historiske veifar og allmenninger med opprinnelige gatebredder og siktlinjer skal bevares. Byantikvaren tilrår brosteinsdekke i gatene og skiferdekke på fortau i historiske bystrøk. Historiske grønne strukturer som hager, parker, bytrær og alléer skal bevares.

2.2 Verne vurdering Sone 2 – Dokken

Frem til slutten av 1800-tallet var Dokken et bynært område preget av landlig idyll med store og fornemme privathus med hageanlegg, og mindre kaianlegg langs opprinnelig strandlinje. Flere lystgårder er bevarte, men strandlinjen er i dag bygget ned med industri- og havnevirksomhet fra slutten av 1800-tallet, og omfattende havneutvidelser i Puddefjorden. Langs hovedveien finnes funksjonalistisk murgårdsbebyggelse med verneverdi, oppført etter krigen. Området er heterogent og innehar kulturminneverdier av ulik karakter.

Lystgårder i området har høy verneverdi og må bevares, og ekstra varsomhet må utvises ved endringer. Historiske veifar og grøntstrukturer må bevares. Varsomhet må utvises ved

endringer av fasadene til murgårdbebyggelsen fra etterkrigstiden. Teknisk- industrielle kulturminner som fabrikkbygninger og havneskur, samt krigsminner, er ofte mer robuste og har en høyere tålegrense for endring, forutsatt at endring skjer med ivaretagelse av kulturminneverdiene i den videre byutvikling.

2.3 Verne vurdering Sone 3 – Møhlenpriskaien

Havneskurene på Møhlenpriskaien og Dokkeskjærskaien en viktig del av Bergen havns tekniske infrastruktur. Havneskurene representerer en tidsdybde og har ulik grad av arkitektonisk verdi. Skur 26, Fjordgaten 5, har som krigsminne en verdi utover at det også er et havneskur med arkitektoniske og tekniske verdier.

På Møhlenpriskaien og langs Damsgårdssundet skiller bebyggelsesstrukturen seg fra den tidligste sjønære bygningsstrukturen: Havneskurene er strukturert på en måte som historisk er tilpasset dypvannskaier og en motorisert havneaktivitet, hvor skurene lå på langs og parallelt med kaifrontene. Dette som struktur anbefales vurdert videreført i ny byutvikling.

2.4 Verne vurdering - Historisk strandlinje og fjordlandskap

Fjordlandskapet og Byfjorden i Bergen er grunnleggende historiske landskapspremisses og et viktig overordnet kulturlandskap. Historisk strandlinje og havneforhold forklarer stedsdannelse og utvikling - de setter kulturminnene på land inn i en sammenheng. De siste årene har store utfyllinger i Nøstebukten i forbindelse med etableringen av Sydnesutstikkeren og utvidelser av Dokkeskjærskaien, ført til at vannspeilet i Puddefjorden er drastisk redusert.

Landskapsrommet er betydelig endret over relativt kort tid, historisk sett, og er derfor svært sårbar for videre utfyllinger. Byantikvaren fraråder derfor ytterligere utfyllinger da det vil føre til svekkelse av viktige kulturhistoriske verdier.

3 Kulturminner og kulturmiljøer – grunnlag for dokumentasjonen

Innenfor kulturminnefeltet skilles det mellom *kulturminne*, *kulturmiljø* og *kulturlandskap*. Et kulturminne er spor etter menneskelig aktivitet, ofte referert til som enkeltobjekt (eller grupper av enkeltobjekt). Det enkelte kulturminnet inngår ofte i en kulturhistorisk sammenheng - et kulturmiljø - som kan bestå av flere objekter, grupper av objekter og andre kulturhistoriske elementer. Kulturmiljøer avgrenses på ulike geografiske størrelsesnivåer. Kulturmiljøene er altså ikke entydige størrelser, men avgrenses ut fra situasjon og formål. Bygningsmiljø er et eksempel på avgrensing av kulturmiljø og blir her nyttet i betydningen av flere bygninger som

på grunn av bygningstypologi, alder, funksjon eller andre fellestrekk, oppfattes eller vurderes som avgrenset gruppe. Den videre sammenheng, der en vurderer naturgitte forutsetninger i forbindelse med kulturmiljøet, er kulturlandskapet. Landskapet kan være lite eller mye omformet (rurale og urbane kontekster), men danner uansett rammen for kulturminner og kulturmiljø.

Den nye stortingsmeldingen (Meld.St. 16, 2019-2020) innfører regjeringen begrepet «kulturmiljø» som samlebetegnelse. Begrepet understreker betydningen av helhet og sammenheng, samtidig gjøres tilknytningen til den øvrige klima- og miljøpolitikken tydeligere

3.1 Formelt vern

I dagligtale er det ikke uvanlig at begrepene «fredet», «vernet», «verneverdig» kulturminne brukes om hverandre. Her gis en kort presisering begrepene innhold (figur 1). «Verneverdig» er en fellesbetegnelse for det som vurderes som bevaringsverdig, mens «vernet» er fellesbetegnelse for kulturminner som har et formelt vern knyttet til lovbestemmelser. Det være seg vern etter Kulturminnelov eller Plan- og bygningslov.

At et objekt eller bygningsmiljø er «fredet» betyr at de har vern etter kulturminneloven (Lov om kulturminner av 9. juni 1978). Fredning er det sterkeste juridiske virkemidlet for vern i Norge.

Kulturminneloven skiller mellom to typer fredninger; *automatisk fredet* og *vedtaksfredet*.

Automatisk fredede kulturminner er fredet uansett om de er påvist eller om de er uoppdaget (arkeologi). Forenklet kan en si at alle spor etter menneskelig aktivitet fra før 1537, og stående bygninger eldre enn 1649, er automatisk fredet. Kulturminneloven §4 lister opp av hva som kommer under fredningsbestemmelsene. Vedtaksfredet er bygninger eller anlegg fra tiden etter 1537 for arkeologiske kulturminner, og etter 1649 for bygninger, som krever vedtaksbeslutning av Riksantikvaren. Kulturminneloven forvaltes av miljøverndepartementet med delegering til Riksantikvaren og fylkeskommunene.

I Bergen kommune er Byantikvaren fagetat for kulturminnevern. Byantikvaren har en rådgivende funksjon og har ikke vedtaksmyndighet. Kommunene er tillagt forvaltningen av plan- og bygningsloven. Forvaltning og vern etter Plan- og bygningsloven er dermed Byantikvarens primære ansvarsområde. I plan- og bygningsloven er det mulig å verne bygninger og kulturmiljø gjennom flere ulike verktøy. På kommuneplannivå kan det gis retningslinjer og utarbeides hensynsoner for vern. I reguleringsplaner finnes flere virkemidler som er mer juridisk bindende. Byantikvaren har fagansvar for kommunens forvaltning av bygg og anlegg som er verneverdige, men ikke har vern etter kulturminneloven. Byantikvaren er høringspart i plan- og byggesaker.

Bergen kommunes areal forvaltes gjennom tre ulike forvaltningsnivå innenfor kulturminnevernet. Riksantikvaren, Fylkeskommunen ved fylkeskonservator, og Bergen kommune ved Byantikvaren. Riksantikvaren og Hordaland fylkeskommune er kulturminnemyndighet etter kulturminneloven. Riksantikvaren har direkte ansvar for kirkene, stående bygninger som er eldre enn 1649 og automatisk fredet bygrunn (middelalderisk bygrunn). Utenfor fredet bygrunn er det fylkeskommunen sin oppgave å oppfylle undersøkelsesplikten etter kulturminneloven jf. § 9. Fylkeskommunen er regional planmyndighet og høringspart i plansaker med innsigelsesrett på grunnlag av blant annet kulturminner.

Verneverdig: At en bygning er verneverdig betyr at den er verdt å verne/bevaringsverdig/verdt å ta vare på fordi det har kulturhistorisk, arkitektonisk eller en annen type verdi. At bygningen er verneverdig innebærer likevel ikke at den har en juridisk vernestatus.

Vernet: Når en bygning er vernet, har den en formell, juridisk vernestatus og kan ikke uten videre rives eller endres. En vernet bygning kan enten være regulert til spesialområde bevaring/hensynssone i en kommunal reguleringsplan eller fredet etter kulturminneloven (se dette). Noen bruker vern/vernet bare om det reguleringsmessige vernet og ikke om fredning, men *vernet* er egentlig en samlebetegnelse.

Fredet: Ordene fredet og vernet brukes ofte om hverandre, men fredet brukes oftest om – og bør forbeholdes for – kulturminner som er fredet etter kulturminnevernets egen særlov, kulturminneloven, og som er tillagt nasjonal verdi. Ordet brukes slik i dette dokumentasjonsprosjektet. Kulturminner kan være automatisk fredet i kraft av sin alder (*forminner* fra før 1537, stående bygninger fra før 1650, samt marine kulturminner som er eldre enn 100 år og samiske kulturminner som er eldre enn 100 år). Yngre kulturminner kan vedtaksfredes av Riksantikvaren. Dette krever en høringsprosess og et vedtak. Hvis et kulturminne av nasjonal verdi er truet, kan Riksantikvaren eller fylkeskommunen gå til midlertidig fredning mens fredningssaken utarbeides.

SEFRAK: SEFRAK er et nasjonalt bygningsregister. Registeret skulle inneholde alle bygninger i Norge bygd før 1900. Mange steder er bygningene også evaluert med tanke på verneverdi. Registeret ble hovedsakelig utarbeidet mellom 1970- og 1990-tallet, men det ble aldri komplett, og noen steder pågår fremdeles registreringer. Navnet SEFRAK er en forkortelse for Sekretariatet for registrering av faste kulturminner i Norge, som er det organet som startet arbeidet med registreringen.

Riksantikvarens NBI-register: Liste over kulturmiljøer i byer og tettsteder i Norge som har nasjonal interesse.

Figur 1: Sentrale begreper i forbindelse med vernestatus.

4. Metode

Formålet med kulturminnegrunnlaget er å gi Bergen kommune et kunnskapsgrunnlag for å forvalte kulturminner i henhold til nasjonale og kommunale mål og retningslinjer.

Kulturminnegrunnlagene er vanligvis knyttet til overordnet planarbeid. Analysen består i å kartlegge bevarte, fysiske kulturminneverdier og bygningsmiljøer som har vært konstituerende for den historiske utviklingen i et bestemt område.

Kulturminnegrunnlaget tar utgangspunkt i hovedtemaene; topografi og historie, fredete arkeologiske funn, ferdselsårer, historisk bebyggelsesstruktur og enkelte sentrale enkeltobjekter og bygningsmiljøer. Hver hovedkategori er knyttet til digitale kart som kan benyttes i saksbehandlingen, og legges til ulike antikvariske registre. Utskrifter av de respektive temakartene er vedlagt bak i rapporten.

Ulike antikvariske registre, historiske kart og foto, ortofoto, skråfoto og kommunens saksarkiv, har vært digitalt tilgjengelig under arbeidet. Dette har vært viktige redskaper, og utdrag fra enkelte antikvariske registre er presentert som bearbejdede sammenstillinger i rapporten. I tillegg har relevante skriftlige kilder vært gjennomgått, og ressurspersoner med kjennskap til området, intervjuet. En oversikt over anvendte kilder er listet opp bakerst i rapporten. Videre er det utført flere befaringer i planområdet ved systematisk gjennomgang og tilstedeværelse. Dette har gitt et nødvendig og utvidet grunnlag for å forstå planområdets historiske utvikling.

Byantikvarens kulturminnegrunnlag er ikke en uttømmende dokumentasjon av kulturminnebestanden i planområdet på objektnivå. Dette betyr at det innenfor planområdet normalt vil være mange kulturminner som ikke eksplisitt er nevnt i rapporten. Vern av enkeltobjekter er ment å sikres på et lavere plannivå.

5 Undersøkellesområdet

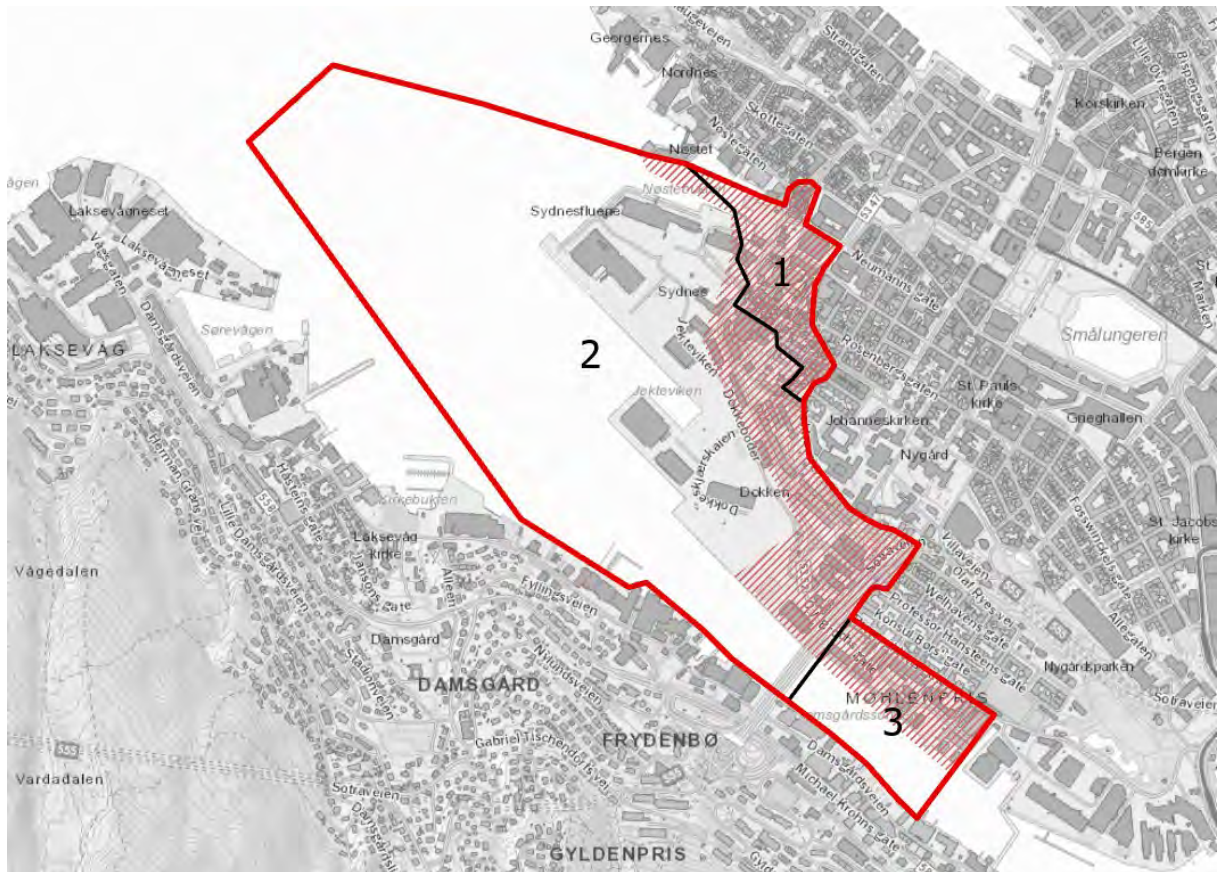
Undersøkellesområdet er satt til å gjelde byområdet Nøstebukten, Dokken og Møhlenpriskaien med tilgrensende kulturmiljø. De tilgrensende områdene dreier seg om historiske byområder av svært høy lokal, regional og nasjonal interesse j.f. *Riksantikvarens NB!-register* (figur 4).

Enkeltojektene innenfor området kan imidlertid ha ulik vernestatus og miljøinteresser.

I gjeldende kommuneplan i Bergen (KPA 2010), er en henssynsone for bevaring av kulturmiljø angitt (H579, jf. Plan- og bygningsloven, §11-8. c.). Denne overlappes i stor grad av NB!-områdene (figur 2 og 3, vedlegg).

Figur 2: Kart som viser undersøkellesområdet. Sone 1: Nøstebukten, sone 2: Dokken, sone 3: Møhlenpriskaien (Kart: Byantikvaren 2021). Rødt omriss viser prosjektområde fremstilt av Plan- og bygningsetaten.

Figur 3: Skravert område i kartet ovenfor viser areal innenfor prosjektorrådet der hensynsoner for bevaring av kulturmiljø er angitt i kommuneplanens arealdel - KPA 2018. (Kart: Byantikvaren 2021).

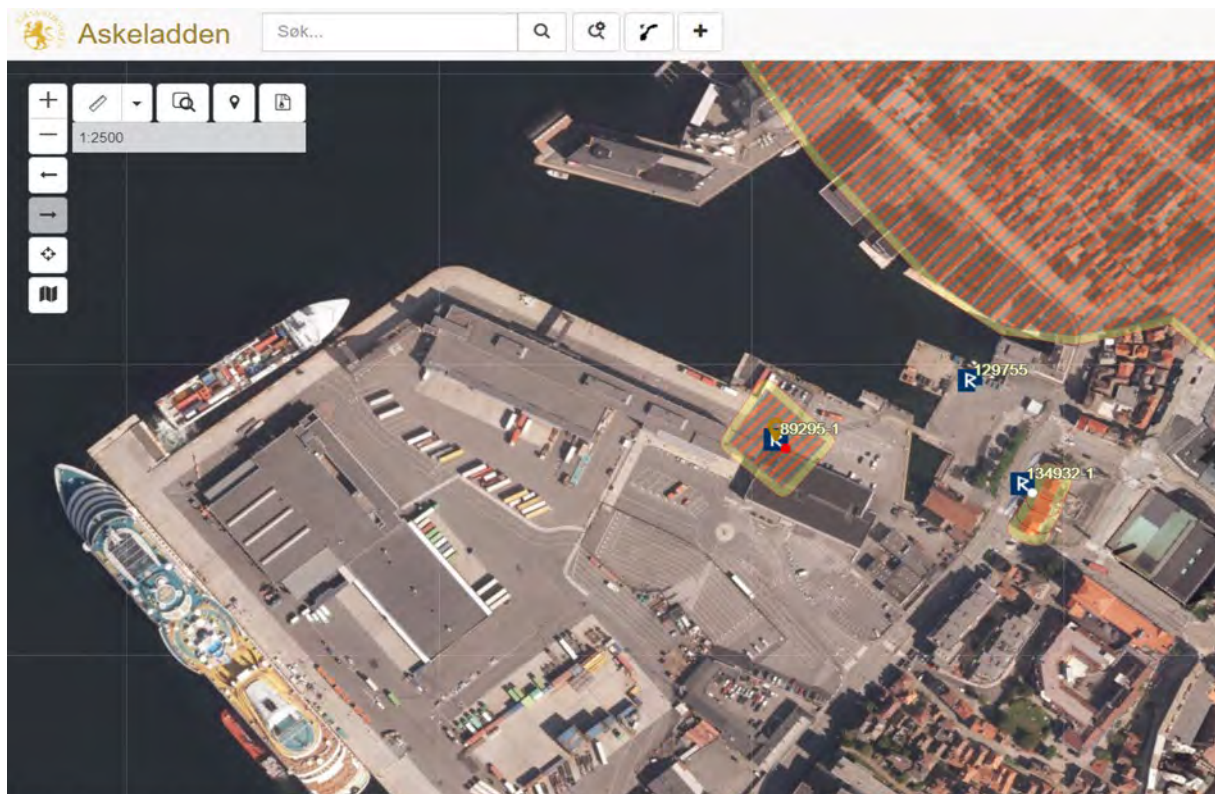

Figur 4: Blå skravur viser bystrøk i prosjektorrådet som er omfattet av Riksantikvarens NBI-register. Registeret definerer utvalgte historiske byområder der det må vises særlige hensyn i forbindelse med forvaltning og stedsutvikling. (Kart: Byantikvaren i Bergen 2021, Kilde: Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase).

6 Forvaltning av arkeologiske kulturminner

6.1 Arkeologiske undersøkelser

Riksantikvaren Distriktskontor Vest forvalter fredet bygrunn i Bergen. Forvaltningspraksis er at NIKUs distriktskontor i Bergen, på oppdrag fra Riksantikvaren, foretar arkeologiske undersøkelser i fredet bygrunn som utløses av undersøkelsesplikten jf. Kulturminneloven §9. Dette gjelder både for overvåking av ulike gravetiltak i gater og byrom, og gjennomføring av arkeologiske utgravinger. Formålet er å hindre at tiltak kommer i konflikt med automatisk fredete kulturminner, og å sikre og dokumentere eventuelle funn. Resultatene fra undersøkelsene registreres i NIKUs egen kulturminnedatabase og er ikke tilgjengelig i Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

Figur 5. Arkeologiske lokaliteter i undersøkelsesområdet som er registrert i Askeladden. Den store skraveringen til høyre i bildet er automatisk fredet bygrunn (middelaldersk bygrunn) (Kilde: Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase 2018, <https://askeladden.ra.no/Askeladden>).

6.2 Arkeologiske lokaliteter registrert i Askeladden

KulturminneID 134932: Teknisk/Industrielt minne, Nøstebukten. Kai/bryggekonstruksjon C14-datert til midten av 1600-tallet. Kulturlagsavsetninger med diverse løsfunn; keramikkskår av raudgods, porselen, fajanse, deler av kritpiper, glasskår, lærbiter og brente og ubrente dyrebein (Rapport 51-2009, Kulturhistoriske registreringar, Hordaland fylkeskommune).

KulturminneID 129755/134938: Teknisk/Industrielt minne, Nøstebukten. Funn av fragmenter av skipsdelar. Bolverk fra kai (Sukkerhusbryggen) fra rundt 1700-tallet (Bergen Sjøfartsmuseum 2009 og Hordaland fylkeskommune 2009).

KulturminneID 89295: Maritimt løsfunn, Nøstebukten. Arkeologisk registrering og utvidet registrering (utgraving). Diverse løsfunn, deriblant kritt Piper, keramikk og glass. Gjenstandene kan dateres fra 1600-tallet og frem til i dag. Skår av etterreformatorisk rødt leirgods, blyglasur og karakteristisk trekantet hank. Etter 1550, trolig hollandsk (Bergen Sjøfartsmuseum 1998).

7 Tidlig historie

I Bergen fikk området vest for Vågen (Strandsiden) og Nøstebukten bymessig bebyggelse etter Bryggenområdet og Vågsbunnen, og kan betegnes som det tredje historiske utbyggingsområdet i sentrum. Byggevirksomheten i middelalderen og fremover ble styrt etter behov for byggetomter, tradisjon og lov fremfor et regulært planverk. Frem til reformasjonen i 1536 var Strandsiden preget og styrt av kirkelige institusjoner noe som hadde stor betydning for etableringen av ferdselsårer og bebyggelse i området. Et av de største og rikeste klostrene i Norge i middelalderen, Munkeliv kloster, med sitt monumentale klosteranlegg i stein, tronet på toppen av Nordnesryggen (figur 6). Jonsklosteret, grunnlagt før 1180, lå lenger øst ved det nåværende Fortunen mellom Strandgaten og Tårnplass. I sagaene nevnes Jonskirkegården og Jonsbryggen, som antagelig lå innerst i Vågen ved dagens Strandkaien. Handelsgården til Erkebiskopen i Nidaros, lå ved sjøen lenger ute på Strandsiden, vis a vis kongens anlegg på Holmen på den andre siden av Vågen. I dag er ruinen etter Erkebispegården bevart under Nykirken på Nordnes (kulturminneID 95053).

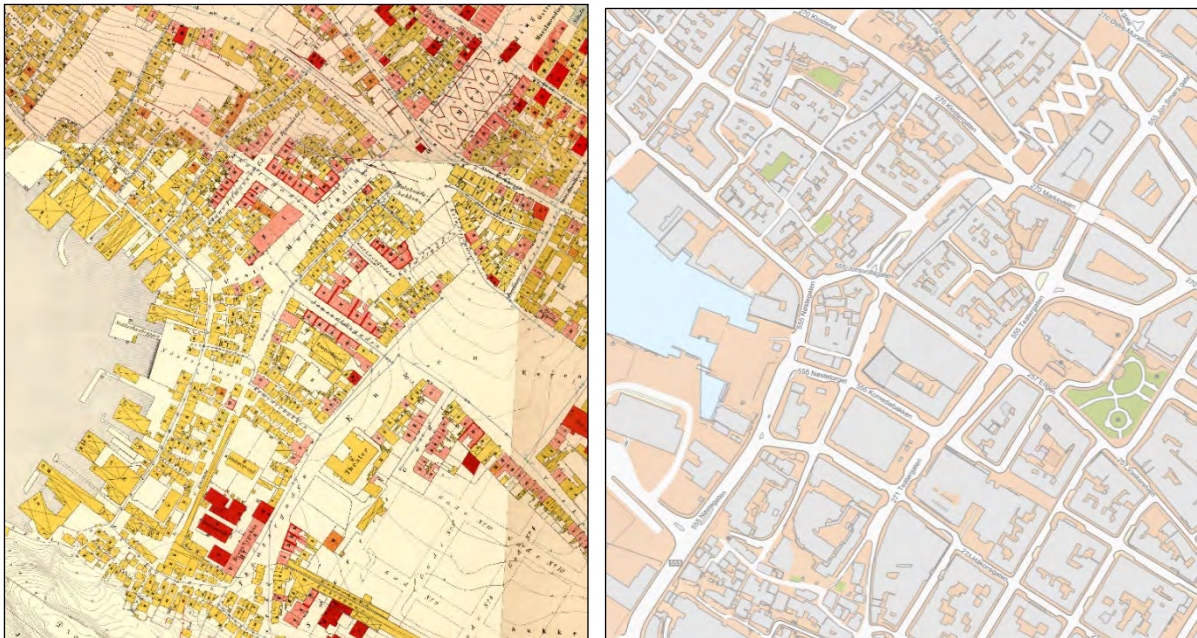

Figur 6: Kanskje kan Munkeliv kloster ha sett slik ut da det tronet på Nordnesryggen utenfor bygrensen i middelalderen. I bakgrunnen skimtes middelalderbyen langs østsiden av Vågen med kongsgården og Håkonshallen ved innløpet (Illustrasjon: Arkikon/Byantikvaren 2014).

På Strandsiden var det særlig Munkeliv klostres disposisjon av sin store eiendom som påvirket den tidligste bebyggelsesstrukturen. Arkeologiske undersøkelser i 1860 og nye undersøkelser i

1998, har avdekket deler av klosterkirkens murverk. Munkeliv var fra 1400-tallet grunneier langs sjøen fra et stykke utenfor nåværende Murallmenningen til Erkebispegården, muligens også utenfor denne. Som eier av grunn på Strandsiden fikk klosteret på 1300-tallet nye inntektsmuligheter da bebyggelsen bredte seg i området. På 1400-tallet drev klosteret en bygselspolitikk både langs sjøen og høyere oppe. Festeavtalene har fulgt området helt opp til våre dager. Etter reformasjonen tok Kongen over de geistlige eiendommene og han fortsatte utleie etter samme prinsipp som klosteret. Dette er forhold som har påvirket den selvgrodde bebyggelsesstrukturen som er bevart langs skråningene på begge sider av Nordneshalvøyen og ved Nøstebukten.

8 Nøstebukten (sone 1)

Figur 7: Kart som viser bebyggelsen på Nøstet i 1880. Til venstre kart med samme utsnitt med dagens bebyggelsesstruktur (Kilde: VISGI, Bergen kommune 2018).

Bydelen Nøstet, tidligere kalt Sanden og Skottebyen, er lokalisert ved Nøstebukten mellom Nordneshalvøyen og Dragefjellet. Området er ikke nevnt før på 1400-tallet, og ikke nærmere omtalt før 1600-tallet da Nøstet ble dannet som en ny bydel i byens ytterområde. I middelalderen var stedet preget av de monumentale klosterbygningene til Munkeliv kloster på toppen av Nordnesryggen, og trolig spredte husklynger i skråningene ned mot bukten hvor det lå enkelte nøst og sjøboder. Terrenget innerst i Nøstebukten skrånet ned mot en langgrunn sandstrand innerst i bukten hvor fiskere og fløttmenn hadde mulighet til å hale mindre farkoster på land. Utover 1600-tallet ble det etablert et livlig havnemiljø i Nøstebukten med trebrygger, sjøboder, skipsverftsaktivitet og trelastlagere.

Figur 8: Utsnitt fra kart over Puddefjorden som viser strandlinjen og havnen i Nøstebukten i 1867. Dragefjellet stenger for en direkte forbindelse til Dokken mot sør (Kilde: Bergen havnevesen, Bergen Byarkiv).

Figur 9: Bildet viser havnemiljøet med sjøboder langs Nøstebukten i begynnelsen av 1900-tallet (Kilde: Marcus, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-kk-nax-0450, utsnitt).

Opprinnelig bestod bebyggelsen på Nøstet av spredte hus for småfolk – fiskere, båtsmenn, fløttmenn, etter hvert også industriarbeidere som var tilknyttet repperbaner og tobakksspinnerier. Mange holdt husdyr som beitet i byens felleseide utmarksområder like utenfor bebyggelsen. Denne takmarken ble administrert av byens magistrat. I følge skatteprotokollen av 1645 var det på Nøstet oppført ca 50 hus hvor det bodde 85 familier. Bosettingen økte utover 1700-tallet og skjøt ytterligere fart på 1800-tallet. I 1824 ble bebyggelsen karakterisert som «en klump av små hus og hytter». Dødeligheten var større på Nøstet enn i de fleste andre bydeler i Bergen og boforholdene var regnet som gjennomgående dårlige med helsefarlige tilstander. Strøket hadde flere kneiper og skjenkesteder. Kjellersmuget skal ha fått sitt navn fordi det lå ølkjellere og skjenkesteder med adkomst fra smuget. Bergens to siste bordeller, stengt i 1875, lå langs Nøstegaten nede ved havnen.

Figur 10: I dag danner husrekken Nøstegaten 39–45 den eldste sammenhengende, bevarte rekken av trehus i norsk byhistorie. Tømmeret i bygningene er datert tilbake til 1601, altså eldre enn Bryggen. Husrekken er fredet etter kulturminneloven og danner sammen med Nøsteboden (Nøstegaten 32), oppført i andre halvdel av 1700-tallet, til høyre i bildet, et svært verdifullt havnekulturmiljø. Nøsteboden er en av kun to sjøboder som fremdeles er bevart i Nøstebukten (Foto: Byantikvaren 2018).

Figur 11: Utsnitt fra Handberg kartet som viser bebyggelsesmønsteret på Nøstet i 1864. Ferdelsårer, bakhager og flere viktige bygninger i bydelen, blant annet sykehus, er markert. Stiplet rutenett viser planer for etablering av en ny type bebyggelsesstruktur, med rette kvartaler på de åpne områdene øst for bebyggelsen (Kilde: VISGI, Bergen kommune 2018).

Repslagervirksomhet var en viktig næring i havnebyen Bergen. Den første repperbanen i Nøstebukten ble anlagt 1607 på de skrånende flatene innerst i bukten. Repperbanen ble gjenreist

etter branner 1610 og 1631, og strakte seg opp fra nåværende Vestre Murallmenning til Halvkannebakken. En annen reperbane ble etablert i 1635. Repslageranleggene bestod i tillegg til selve reperbanen av bolighus, tjærehus, uthus, sjøboder og nøst. Den første reperbanen ble ekspropriert av kommunen 1886, den andre flyttet til Fjøsangerveien 1895.

Kaianleggene og pakkhusene langs strandlinjen gjorde Nøstet tiltrekkende for handelsbedrifter som hadde fordel av sjøveis transport, særlig firmaer i bygningsbransjen, men også grossister i dagligvarer (figur 9). I 1850 ble Nøstebukten innlemmet i Bergen havnedistrikt. Handelsstanden vokste på denne tiden, og fikk et internasjonalt preg på grunn av skipstrafikk i Nøstebukten. De gamle trebryggene ble erstattet av tidsmessige kaianlegg og flere offentlige kaier ble anlagt. Nøstekaiene ble bygget ut i 1880-årene, Sukkerhusbryggen oppført på 1700-tallet blir utbedret, og en utstikker ved Sydnes sjøbad fullført omkring 1900. De fleste store havgående fartøyene som oppsøkte Bergen på denne tiden ble henvist til Nøstebukten, hvor de ble fortøyd i bøyer ute i bukten på dypt vann. Fergetrafikken fra Nøstebukten over Puddefjorden kom i gang i 1880-årene og varte til 1960. Trikk fra Nøstekaiene ble etablert i 1897, men lagt ned i 1910 på grunn av svakt trafikkgrunnlag.

Bybildet ble gradvis endret ved at Dragefjellet, som lå som en fysisk sperret mot Dokken og Jekteviken mot sør, sakte men sikkert ble brutt ned på grunn av steinuttak. Formålet med steinbruddet var dels å skaffe veiforbindelse til Møhlenpris langs Jekteviken, og dels å utvirke byggestein til kaier og bygninger i området. Bergens første elektriske sporvei trafikkerte strekningen fra Kalfartoppen til Sukkerhusbryggen på Nøstet fra 1897.

Mot sørøst var bebyggelsen i Nøstebukten avgrenset av Engen, et åpent område som i middelalderen var kjent som Jonsvollene. Markene fikk etter hvert en randbebyggelse av småhus på 1500- og 1600-tallet og ble benyttet som tingvoll og mønstringsplass for Bergenhus len. Engen ble brukt som ekserserplass for borgervæpningen til langt ut på 1800-tallet, en tradisjon som førte til at Ekserserhuset, en stor trebygning for militære formål, ble oppført her på begynnelsen av 1800-tallet¹. Bygningen lå opprinnelig fritt til i dagens Jonsvollskvartal, men fikk etterhvert bebyggelse inntil på alle sider. Ekserserhuset ble også benyttet som utstillingslokale og til større kulturtilstelninger. Senere har gatereguleringer, flere branner, krigsskader og oppføringen av Bergens hovedverk innenfor jugendarkitektur, Den Nationale Scene i 1909 bidratt til å fylle igjen den åpne området som Engen tidligere var.

¹ Ekserserhuset var bevart frem til år 2000. Da besluttet bystyret, etter løfter fra eier om senere gjenreising, å åpne for demontering av bygningen for å gi plass til ny bebyggelse. Materialene fra Ekserserhuset ligger i skrivende stund fremdeles lagret i påvente av gjenreising.

Den eldste bebyggelsen var selvgrodd og anlagt etter topografiske forhold. Dette førte til at i likhet med den øvrige tidlige urbane bebyggelsen i Bergen, ble etablert en vrimmel av smitt og smau mellom husene. Flere av dagens gateløp og plasser i området er trolig anlagt etter tråkk og stier fra den tidligste tiden. Sydneskleiven som fører ned fra Dragefjellet, Nøstegaten langs sjølinjen og Kjellersmuget som forbinder Nøstet mot Strandsiden og Vågen, er eksempler på opprinnelige ferdselsårer. Trolig er også Knøsesmauet og Munkebekksmauet, foruten enkelte forbindelseslinjer på langs av terrenget i skråningene, opprinnelige gateløp.

Figur 12: På tross av branner og nyreguleringer er fremdeles mye av det autentiske bygningsmiljøet i grendene ved Nøstebukten bevart. De kjennetegnes av et uregelmessig gatenett, tette sammenhengende bygningsstrukturer og mange små trehus. Bildet viser bygningsmiljøet nederst i Jonsvollsgaten (Foto: Byantikvaren 2018).

På slutten av 1700-tallet ble en reguleringsplan utarbeidet for å skape bedre orden når bygningsmassen ble gjenreist etter branner som rammet området i 1702 og 1760. Kart fra blant annet 1733 og 1848 viser sammenhengende husrekker anlagt som store karréer på de flatere partiene langs Teatergaten og Baneveien, med hageparseller i bakkant. Gatenettet ble senere regulert i 1880-årene.

Figur 13: Trehusene var boliger og lokaler for en rekke ulike småforetak; håndverksbedrifter, såpekokerier, skjenkesteder og ulike forretninger som holdt til i bygningene. Bildet viser trehusmiljøet i Sydnessmauet (Foto: Byantikvaren 2018).

I dag fremstår de buktende gateløpene og flere av de eldste husrekkene og grendemiljøene ved Nøstebukten, som godt bevarte uttrykk for et urbant bygningsmønster med røtter tilbake til 1600-tallet. Bygningsmiljøene peker faktisk enda lenger tilbake i tid, da de er uttrykk for middelalderens tomtestruktur hvor bruksretten til eiendommene i byen stod særlig sterkt (Ersland 2011). Dette historiske bylandskapet utfordres i andre halvdel av 1800-tallet da offentlige nyreguleringer etter et strengt rutemønster ble introdusert, og den sterke individuelle bruksretten til eiendommene ble redusert.

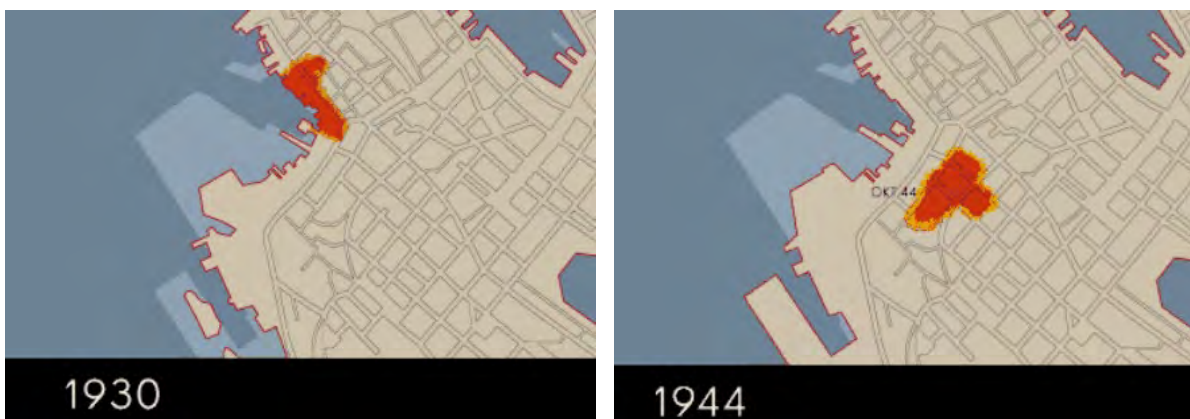
I 1875 ble Jonsvollsgaten skåret tvers igjennom den gamle bebyggelsesstrukturen, via bakhagene til husrekkene mot Engen og Nøstet. Behovet for å ta unna befolkningsveksten førte imidlertid ikke til omfattende riving av eksisterende bebyggelse for å erstatte dem med større bygninger, men snarere til økt utnyttning av tilgjengelig tomtegrunn. På ledige tomter og i de mange bakhagene ble det reist tallrike murgårder i flere etasjer, utformet i et historisk formspråk. Dette har ført til at det i Nøstebukten i dag finnes en karakteristisk veksling av trehus og murhus, hvor murgårder fra slutten av 1800-tallet står ved siden av trehus, enkelte med murforblending, som kan være hundre år eldre eller mer.

Figur 14: Kart som viser Bergen sentrum sør og vest for Vågen i 1913. Kartet viser tydelig hvordan nyreguleringene i andre halvdel av 1800-tallet har ført til en ny type bebyggelsesstruktur øst for Nøstet, med brede, og rette gateløp i kvartalsstrukturer etter kontinentalt mønster.

Senere førte storbrannen i 1916 til at det selvgrodde bygningsmiljøet, fra Torgalmenningen til Murallmenningen, forsvant (Kilde: VISGI Bergen kommune, utsnitt fra kart).

Nøstet har vært utsatt for flere katastrofer som har ødelagt bebyggelsen. Nøstebrannen i 1930 ødela et stort selvgrodd boligområde, og havnelinjen med flere sjøboder langs østsiden av bukten. Brannen førte til sanering av småhus og reising av flere funksjonalistiske leiegårder (figur 16) og store forretningsgårder langs sjølinjen. I 1944 førte et bombeangrep til at store deler av området Engen–Nøstet ble lagt i grus. Hele gateløp, som Komediebakken og Baneveien ble ødelagt. Planer for storstilt sanering og reising av en helt ny bebyggelse i området ble vedtatt i 1948, men aldri realisert. I dag ligger et åpent byrom med flere ubebygde tomter langs Baneveien, bak den gamle husrekken i Nøstegaten 39-45, som et vitnesbyrd om krigens herjinger.

Figur 15: To branner i 1930 og 1944 la store deler av bebyggelsen på Nøstet i ruiner. Brannen i 1930 raserte kvartalene rundt Skottegaten. 60 bygninger gikk tapt og 188 familier ble husløse (Kilde: Histos.no).

Figur 16: «Nøstebrannen» i 1930 førte til oppføring av et strøk med funksjonalistiske murgårder i fem etasjer, her Nøstegaten 83 og 81 (arkitekt Paul Lambach 1934) (Foto: Byantikvaren 2018).

Til utbyggingsprosjekter som er gjennomført i Nøstebukten etter krigen hører Sentralbadet (arkitekt Halvdan Grieg 1960), Engensenteret (tre bygninger med ulik alder; arkitektene Ole Landmark 1957, Myklebust og Pedersen 1987 og Ege 1992) og saneringen og oppføring av ny bebyggelse i Jonsvollskvartalet. Engensenteret er lokalisert i et område hvor det har vært lagt helseinstitusjoner siden midten av 1700-tallet. Fra 1754 lå byens første somatiske sykehus (Det gamle sykehus) her, fra 1762 Dollhuset, landets første sykehus for sinnslidende, i 1833 avløst av Mentalen (figur 29). De psykiatriske pasientene ble flyttet til Neevengården i Sandviken i 1891, og det somatiske sykehuset nedlagt etter at Haukeland sykehus sto ferdig 1912.

Figur 17: Engensenterets mest markante bygning, arkitekt Ole Landmarks kontorbygning fra 1957, ruver over den gamle trehusbebyggelsen langs Nøstegaten (Foto: Byantikvaren 2018).

Etter krigen har flere kvartaler med historisk bebyggelse på Nøstet blitt erstattet med en ny type bygninger av større skala, annen arkitekturstil og ny materialbruk. Dette har ført til at store deler av det opprinnelige selvgrodde grunnmønsteret som har preget kvartalene i århundrer har blitt visket ut i bybildet for alltid.

Figur 18: Sentralbadet til venstre (arkitekt Halvdan Grieg) kom opp på bombetomten mellom Håkongsgaten og Komediebakken i 1960. En planlagt sanering av Jonsvollskvartalet ble fullført i 2007 da de siste trehusene fra 1700-tallet ble revet. I dag domineres østsiden av kvartalet av et stort bankbygg med glassfasader (CUBUS/Brandsberg-Dahls Arkitekter) som stod ferdig i 2015 (Foto: Byantikvaren 2018).

Havnen i Nøstebukten har historisk vært en viktig lokal havn for småbåter og lokal fergetrafikk til blant annet til Laksevåg og Askøy, og som gods- og passasjerhavn for større havgående fartøyer. Gjennom 1900-tallet har imidlertid havnemiljøet og Nøstebebyggelsens tilknytning til

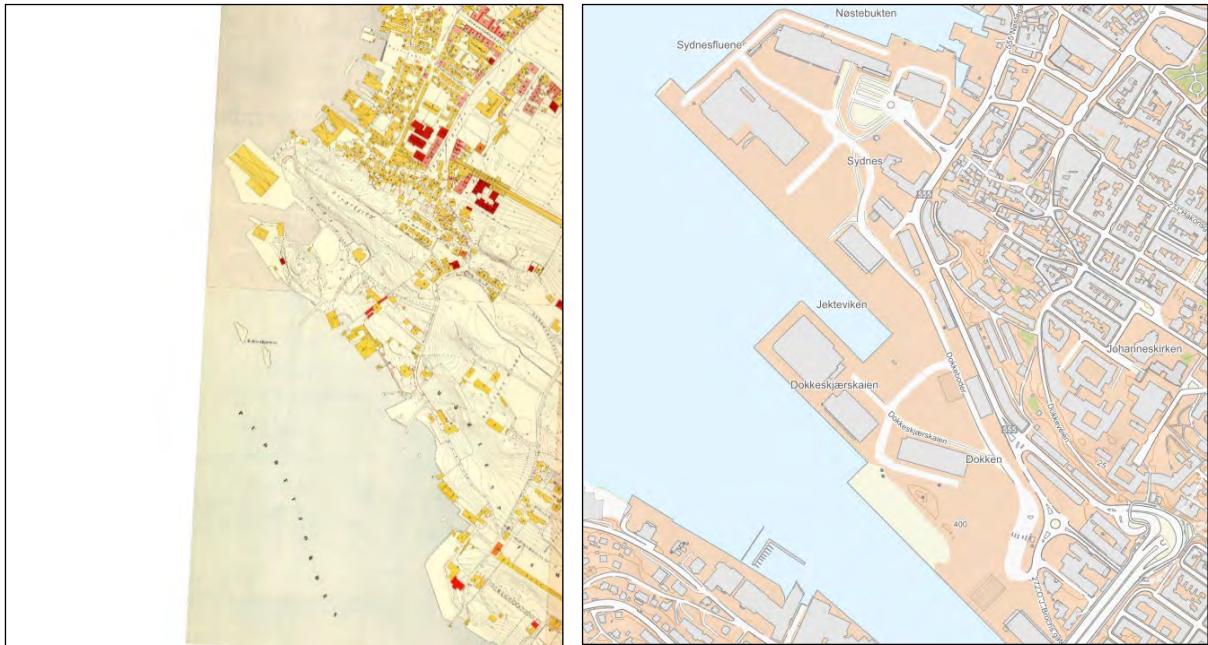
sjøen, visuelt og funksjonelt, blitt sterkt svekket gjennom endringer av sjøfronten. Endringene omfatter store utfyllinger i Nøstebukten, og oppføring av store moderne bygninger langs strandlinjen som hindrer direkte kontakt med sjøen for den historiske bebyggelsen bak (figur 19). Omgivelsene til de siste bevarte sjøhusene i Nøstebukten, Bjørgeboden (Nøstegaten 82) fra og Nøsteboden er talende eksempler på den endrede sjøfronten med forringelse av lesbarheten til det historiske havnekulturmiljøet som resultat. Bjørgeboden står i dag står uten kontakt med sjøen og Nøsteboden er bygget inn, men har fått et kunstig basseng foran boden, før de nye kaiutfyllingene løper videre ut i Nøstebukten.

Figur 19: Oppføring av store moderne bygninger langs Nøstebuktens østside hindrer direkte kontakt med sjøen for den historiske bebyggelsen bak. Bildet er tatt fra Nøsteboden hvor det er etablert et kunstig basseng i kaiutfyllingene foran gavlveggen til boden (Foto: Byantikvaren 2018).

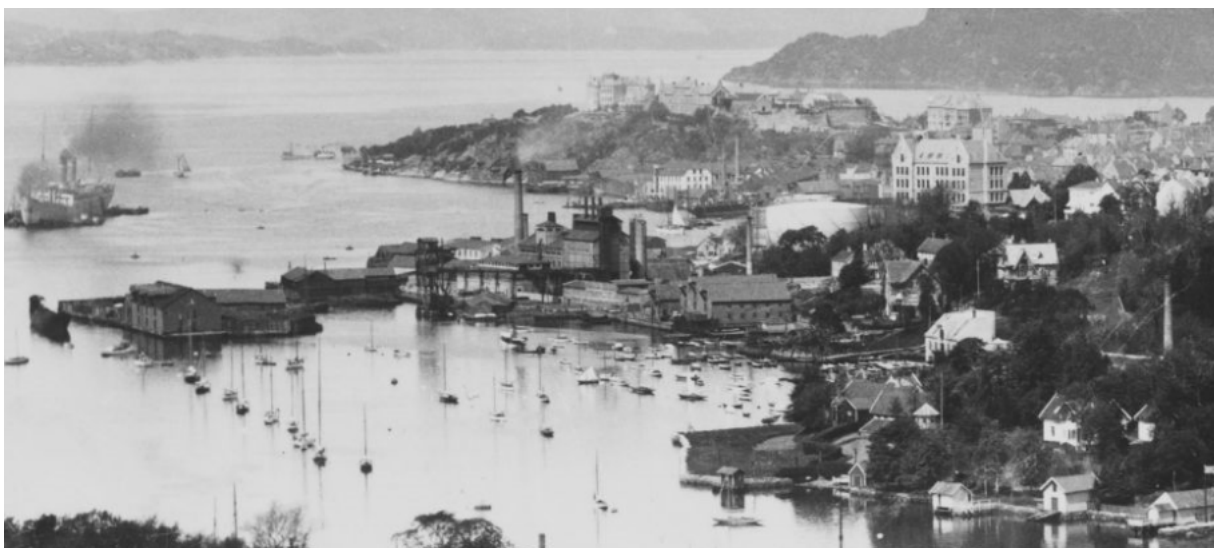
Det er i etterkrigstiden, særlig i løpet av de siste 30 årene at de største endringene av det historiske havnemiljøet i Nøstebukten har skjedd. Tiltakene er gjort i forbindelse med ulike typer utvidelser til havneformål. En særlig stor og gjennomgripende transformasjon av havnemiljøet ble gjennomført i 1990-årene i forbindelse med utbyggingen av Sydnesutstikkeren. Utfyllinger for å utvide containerhavnen, og etablere blant annet parkeringshus og terminalanlegg for skips- og cruisetrafikk, har ført til en dramatisk reduksjon av vannspeilet i Nøstebukten. Dette er endringer som har gått på bekostning av lesbarhet og forståelse av kulturminner og kulturmiljøer på land. Det er et faktum at den historiske strandlinjen i Nøstebukten og fjordlandskapet som helhet, er svært betydningsfull for å forklare kulturminnene på land, slik som Frederiksberg festning fra 1600-tallet, det bevarte havne- og industrimiljøet langs Nøstebukten og den selvgrodde bebyggelsen i tilknytning til denne.

9 Dokken (sone 2)

Figur 20: Kart som viser havneområdet langs Dokken i 1880 og i dag (Kilde: VISGI, Bergen kommune 2018).

Dokken er et gammelt navn på området mellom Jekteviken og Puddefjordsbroen. Navnet Dokken kan muligens skrive seg fra at seilskutene i eldre tider lå i opplag i den lune havnen i bukten innenfor Dokkeskjærene. I Dokkebukten markerte neset Klubben byens vestgrense etter grensereguleringen i 1789. Helt frem til begynnelsen av 1900-tallet lå området utenfor byen og var preget av landlig idyll. I de vestvendte skråningene langs Nygårdshøyden lå store og fornemme privathus med hageanlegg, og mindre kaianlegg for småbåter langs strandlinjen (Figur 21).

Figur 21: Dokken på begynnelsen av 1900-tallet. Sjøboder på Dokkeskjæret, fabrikanlegget til Bergen Gassverk og Dragefjellet skole kneisende på Sydneshøydens nordspiss. I sidene opp mot Nygårdshøyden ses lysthus og fornemme villaer med hageanlegg (Kilde: Marcus, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-bros-01987, utsnitt).

Et militært anlegg, Dokkeskjærets batteri, ble anlagt 1646 på en odde i Puddefjorden under Dragefjellet. I 1666 ble et blokkhus oppført på Dokkeskjæret utenfor. Hele batteriet ble flyttet til skjæret 1808. Forsvarsanlegget ble fjernet da skipsbygger Caspar Trumpy overførte veftet sitt til Jekteviken fra Bradbenken i 1870-årene. Sydnes sjøbad, et av Bergen mange sjøbad, ble anlagt ytterst i viken, nedenfor Dragefjellet i 1887. Badeanlegget ble nedlagt i 1960 for å gi plass til kaiutvidelser i havnen. A/S H. Namtvedt, som bl.a. drev Norges største trelasthandel, etablerte i 1926 omfattende industrivirksomhet i Jekteviken.

Bredalsgården var opprinnelig Dokkens hovedgård. I begynnelsen av 1800-tallet var dette et traktørsted med kjelebane. Stedet tilhørte familien Berle, deretter kong Karl Johans ordonnansoffiser, oberstløytnant A. Hesselberg. Etter hans død 1859 ble eiendommen solgt til skipsbygger Herman Brunchorst Bredahl (1823–83), medeier i Georgernes Verft, som også drev gårdsbruket Bredalsmarken.

Flere Dreier-prospekt fra første halvdel av 1800-tallet og foto fra andre halvdel av 1800-tallet, viser nøstmiljøet og de gamle lystgårdene med store hageanlegg og herskapelige villaer. Også en rekke eldre kart dokumenterer den tidligste bebyggelsen i området. I dag er den opprinnelige strandlinjen på Dokken og Jekteviken totalt nedbygget og kun fire av de gamle lystbygningene bevart; Møhlenpris hovedgård (O.J. Brochs gate 20), Fastings Minde (Møhlenprisbakken 1), Monclair-huset (Møhlenprisbakken 12) og Blaauw-huset (figur 29, Jektviksbakken 27).

Figur 22: Til høyre et foto fra andre halvdel av 1800-tallet som viser at Blaauw-huset opprinnelig var anlagt ved strandlinjen, innerst i Jekteviken. I dag er kontakten mot sjøen brutt av store utfyllinger i forbindelse med containerhavnen og den sterkt trafikkerte Torborg Nedreaas gate (Kilde: Marcus, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-kk-nsx-0303 og Byantikvaren 2018).

Blaauw-huset tilhørte lyststedet Jægteviken som var etablert på 1600-tallet. Sveiteservillaen ble oppført eller flyttet(?) til stedet på midten av 1800-tallet av kjøpmann Dirk Vos, og erstattet eiendommens opprinnelige hovedhuset. Det opphavelige lysthuset hadde ligget lenger ned mot sjøen mot sør, hvor det hadde en stor muromgitt hage og allé ned mot sjøen (Moe 2018:237). Hovedhuset er et tradisjonelt laftet tømmerhus med ytterkledning i liggende supanel og

pannetekket sperretak, som noe ombygget og forsynt med med dekorative detaljer på slutten av 1800-tallet. I 1897 ble villaen kjøpt opp og deretter overtatt av Bergen gassverk som anla en stor gasstank like inntil nordsiden av huset. Bygningen ble benyttet som administrasjonbygning for gassverket, deretter for Bergen lysverker og i dag huser bygningen en moské.

Figur 23: Hovedbygningen til Møhlenpris hovedgård, oppført i 1680, er bevart like under Puddefjordsbroens østlige brofeste (Foto: Frode Inge Helland 2012).

Et annet lyststed som er bevart på Dokken er hovedbygningen til Møhlenpris Hovedgård (kulturminneID 121534). Bygningen ligger like under Puddefjordsbroens østre brofeste, og er et en-etasjers tømmerhus med valmtak og spissgavlet ark over inngangspartiet. Huset er trolig oppført i 1680 og kan omfatte rester etter Jørgen Thormøhlens representasjonsbolig og lyststed. Den opprinnelige eiendommen ble delt opp omkring 1900. Rester av en muromgitt hage av renessansetype er bevart langs NØ-siden av huset (ID. 108896-1).

Den monumentale bygningen til tidligere Dragefjellet skole, i dag eiet av Universitetet i Bergen, ruver ytterst mot nord på Sydnesøyden. Bygningen er tegnet av arkitekt Johan Adolph Fischer i nygotisk stil i 1889, og oppført på en flate som ble sprengt ut i forbindelse med steinbruddet som lå her. Da skolebygningen stod ferdig i 1889 var det en av byens første store skoleanlegg. En gymnastikksal og bolig, tegnet av arkitekt Sparre, kom til i 1890-årene. Skolebygningen kan i dag ses fra store deler av byen i området omkring Puddefjorden og er et viktig landemerke i Bergen.

Figur 24: Den bevarte gassverkbygningen fra tidlig på 1900-tallet, Torborg Nedreaas gate 5, har høy verneverdi som er et typisk eksempel på industriarkitektur fra århundreskiftet (Foto: Byantikvaren 2018).

Gatebelysningen i Bergen ble i andre halvdel av 1800-tallet skiftet fra tranlamper til gass, og etterhvert gikk næringsliv og private husstander over til å bruke gass for belysning. Bergen gassverk ble etablert i 1856 ved sørsiden av Lille Lungegårdsvan. Bergen kommune overtok gassverket i 1886 og i 1908 ble anlegget flyttet til Jekteviken for å gi plass til den nye Jernbanestasjonen. I dag er en av bygningene fra anlegget bevart langs Professor Hansteensgate 5 (figur 24). Gassverkbygningen er et typisk eksempel på industriarkitektur fra århundreskiftet, utført i et historistisk formspråk med nyromanske bygningsdetaljer. Den håndverksmessige utførelsen av murverket i bygningen, som er engelsk hulmur murt av engelske håndverkere, er av meget høy kvalitet.

Bygningen Jekteviken 5 (figur 25), tegnet av byarkitekt Kaspar Hassel for Bergen Renholdsverks Transportcentral, ble oppført i 1935. Bygningen har antikvarisk verneverdi som eksempel på en industribygning utformet etter mellomkrigstidens modernistiske stilideal, med høye materialkvaliteter og detaljering i eksteriør og interiør.

Figur 25: Jekteviken 5 er tegnet av byarkitekt Kaspar Hassel og ble oppført i 1935 for Bergen Renholdsverks Transportcentral (Kilde: BraArkiv, Bergen kommune).

Figur 26: Boligblokkene innerst i Jekteviken ble oppført på 1950-tallet og er en del av Dokkens havnekvartar. Boligblokkene er gode eksempler på tidstypisk etterkrigsarkitektur. Bygningen på bildet, Torborg Nedreaas gate 18-20, er tegnet av arkitekt Arent Greve (Foto: Byantikvaren 2018).

I mellomkrigstiden var de gamle lystgårdseiendommene innerst i Jekteviken, ubebygget og flere av de gamle herskapsbusene bevart. I 1950-årene ble området totalt transformert ved at mange av villaene ble revet. Det ble reist flere store funksjonalistiske boligblokker på opp til sju etasjer langs dagens Torborg Nedreaas gate og Bredalsmarken, tidligere Prof Hansteensgate/Welhavens gate (figur 26). Blokkene ble oppført med vestvendte fasader med små verandaer og store vinduer, med utsikt over Puddefjorden til Laksevåg. Bygningene ble tegnet av toneangivende arkitekter for sin tid, som arkitektene Arent Greve, Paul Lambach og Fr. Fasting. Murgårdsbebyggelsen danner i dag et viktig kulturmiljø som gode representanter for tidstypisk funksjonalistisk etterkrigsarkitektur.

9.1 Kaiutbygging og utfyllinger

Havnen i Bergen har gjennomlevd mange faser i skipsteknologien, fra seil til damp til forbrenningsmotor, med tilhørende endringer på landsiden. Omlastingen av varer utviklet seg fra simpel håndkraft via intrikate tekniske kransystemer og motorisering av transport til dagens moderne kontainerfrakt. Bygningstypene i havnen ble tilpasset den teknologiske utviklingen. Trebryggene ble erstattet av dypvannskaier i stein og de gamle sjøbodene og pakkhusene som hadde lagt med gavlsider og lasteportar ut i sjøen, ble erstattet av sjøhus og langstrakte havneskur i tre, mur og lette støpejernskonstruksjoner. De nye havneskurene ble lagt med lengderetningen langs sjølinjen for å betjene motorisert ferdsel og moderne skipsteknologi, og

flere fikk mobile løftekraner foran. Det er denne typen historiske havneskur som i dag er bevart og i bruk på Dokken og Møhlenpriskaien (se figur 38, 40, 41 og 46).

Figur 27: Kart som viser Dokken-området i 1829 (Kilde: VISGI, Bergen kommune).

Eldre kart viser at på midten av 1800-tallet var sjølinjen langs Dokken lite utbygget og preget av en naturlig strandlinje med enkelte båthus og fløttmannsbrygger (figur 27). Det var ingen veiforbindelse langs sjøen mellom Nøstet og Møhlenpris, og utenfor strandlinjen i Puddefjorden lå Dokkeskjærene som bølgebrytere. I tiden mellom 1877–1956 hadde Bergens Seilforening båthavn i bukten. Etter hvert ble det etablert skipsverft og enkelte fabrikkbygninger kom opp. I mellomkrigstiden ble havnen benyttet som ankerplass for skip som gikk i opplag. I 1956 sørget åpningen av Puddefjordsbroen for at Laksevågfergene som seilte fra Nøstebukten til Laksevåg, ble tatt ut av drift etter 75 års trafikk.

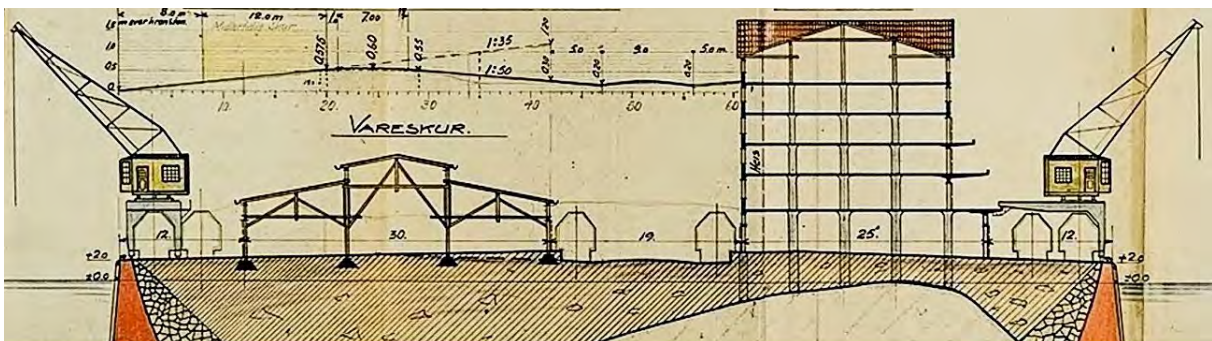
I 1903 ble en stor havneplan presentert i Bergens kommuneforhandlinger. Havneplanens utgangspunkt var blant annet ønske om å legge bedre til rette for overføring av trafikk fra bøye til kai, og for bedre adkomst til Bergen for turister som reiste med dampskipene. Målet var videre å skape effektiv utnyttelse av havnedistriktet og gi kommunen et verktøy for tilpasning mellom havneutbygging og andre private og offentlige byggeprosjekter. Havneplanen foreslo betydelig økning av hele byens samlede kailengder i et 50-60 års perspektiv. Fra Møhlenpris via Jekteviken til Nøstet ble det planlagt å bygge en samlet kailengde på hele 2600 meter og nye arealer for boliger som skulle bidra til finansiering av utbyggingen. Som et resultat av

havneplanen ble bygging av utstikkeren for Dokkeskjærskaien vedtatt i 1918 (figur 28), og etter hvert måtte de gamle hagene og herskapsvillaene vike plass for boligblokker, jernbanespor og lagerskur.

Figur 28: Fotografiet viser at Dokkeskjærskaien har slukt Dokkeskjærene og i Jekteviken er det småbåthavn i 1936. I bakkant dominerer Gassverket havneområdet med produksjonsanlegg, en rekke større produksjonsbygg, lager for kull og koks, gasstanker og kaier (Kilde: Marcus, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-w-sh-005017).

Veiforbindelese mellom Nøstet og den nye bydelen på Møhlepris, som var ferdig utbygget i 1920-årene, var et lenge planlagt men tidkrevende og dyrt prosjekt å gjennomføre. Den nye veien Prof. Hanstens gate (i dag Torborg Nedreaas gate) stod ferdig i 1937. Veien ble ført langs sjøsiden rundt nordsiden av Dragefjellet, delvis på utfyllinger fra det store steinbruddet i fjellsiden. Behov for bedre havneforhold førte til at utfyllinger og kaimuring i Puddefjorden fortsatte gjennom hele mellomkrigstiden. I 1938, tjueto år etter at den var planlagt, var dypvannskaaien Dokkeskjærskaien etablert, men ikke ferdig utbygget (figur 28).

Figur 29: Materialet til steinkaiene ble tatt ut i kommunens egne brudd, blant annet steinbruddet i Dragefjellet. Etter hvert ble det nødvendig å utnytte byens omland for tilgang på stein. Havneingeniørens arbeidstegning av Dokkeskjærskaien, mai 1916 (Kilde: Bergen Byarkiv, Arkivet etter Havneingeniøren, Bergenbyarkiv.no).

I 1950-årene ble det etablert et jernbanespor for gods til Dokkeskjærskaien via tunnel under Nygårdshøyden. Godstogene startet på Dokkeskjærskaien, gikk inn i tunnel under Industrihuset ved Bredalsmarken og kom ut ved Vestre Strømkaien på Nygårdstangen. Derfra krysset sporet Fjøsangerveien og fortsatte under Bygarasjen til godsterminalen på Nygårdstangen.

Jernbanesporet er bevart men har ikke vært i bruk på flere år.

Etter krigen har nedbyggingen av vannspeilet i Puddefjorden i forbindelse med utviding av kaiarealene fortsatt med økende styrke. Enorme utfyllinger i sjøen har etablert

Sydnestikkeren (Sydnestruene) og fylt igjen den vestlige delen av Nøstebukten i løpet 1990-årene. På 2000-tallet har ytterligere utvidelser på vestsiden av Dokkeskjærskaien, og utvidelse av Frieleneskaiaen innerste i Puddefjorden, nærmest er til et sund (figur 30).

Figur 30: Dagens havneanlegg med containerhavn på Dokkeskjærskaien og i Jekteviken er anlagt på omfattende utfyllinger i Puddefjorden og Nøstebukten. Skråfoto fra 2017 (Kilde: Utsnitt fra <http://www.blomwebviewer.com/map.html>).

Havnelageret ytterst på Dokkeskjærskaien er en monumental lagerbygning (figur 31), oppført i et stramt funksjonalistisk formspråk i 1958. Arkitekt for bygningen var Eystein Michalsen som etterfulgte Kasper Hassel som byarkitekt i Bergen. Som byarkitekt tegnet Michalsen en rekke viktige bygninger i Bergen og i andre byer, blant annet flere skolebygg, og Nordenfjeldske dampskipsselskaps kontorbygg på Bradbenken (1920), De Gamles By på Landås (1956) og studentersamfunnet i Trondheim (1929).

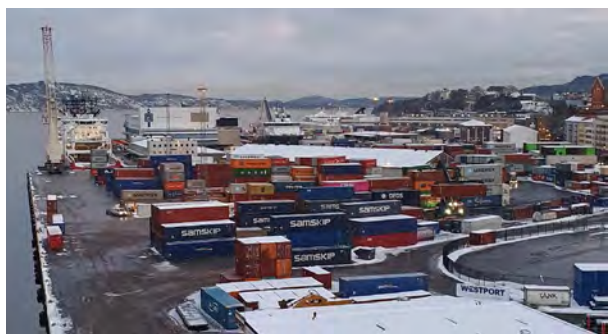
På sørsiden av Havnelageret ligger to eldre havneskur med saltak. Skur 23 oppført i 1939 har kontor- og servicefunksjoner i bygningsvolumer i hver gavlende. Skur 22 er et stor havneskur oppført for Det Bergenske Dampskipsselskap i 1953 (figur 33).

Figur 31: Havnelageret på Dokkeskjærskaien er en gigantisk lagerbygning oppført i et gjennomført funksjonalistisk formspråk. Her er bygningen avbildet i 1964. I bakgrunnen de store funksjoninspirerte boligblokkene langs Torborg Nedreaas gate, oppført på 1950-tallet. (Kilde: Marcus, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-w-f-143590).

Figur 32: Under krigen ble en stor betongbunker oppført av den tyske okkupasjonsmakten på Dokkeskjærskaien. Kaien var mye brukt av det tyske ubåtvåpenet. Bunkeren er i dag bygget inn i Havnelageret på Dokken. (Kilde: Bergen Havn).

Figur 33: I 1953 ble et stort havneskur (Skur 22) oppført på kaikanten på Dokkeskjærskaien for Det Bergenske Dampskipsselskap. I dag ligger havneskuret langt inne på land. Dette skyldes arealutvidelser hvor utfyllinger i sjøen har gitt plass til kontaineroppstilling (Foto: MARCUS, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen (1962) og Byantikvaren 2021).

En stor betongbunker (figur 32, kulturminneID 212746-1²) fra andre verdenskrig er bygget inn Havnelageret. Bunkeren ble oppført av den tyske okkupasjonsmakten, trolig tidlig under krigen. Dokkeskjærskaien var en sentral kai for den tyske marinen, særlig det tyske ubåtvåpenet. Bunkerens tilfluktsavdeling utgjør fem etasjer, og på taket ble det opprettet to luftvernstillinger. Bunkerdelen av Havnelageret er i dag et av Bergens offentlige tilfluktsrom. «Kriselageret» fra 1939 er en annen bevart verneverdig lagerbygning som ligger på sørsiden av havnelageret.

² Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

10 Møhlenpriskaien (sone 3)

Figur 34: Kart som viser samme utsnitt av østbredden til Damsgårdssundet i 1880, og i dag (Kilde: VISGI, Bergen kommune 2021).

I middelalderen tilhørte området langs vestsiden av Sydnes Munkeliv kloster. Kongemakten overtok området ved reformasjonen og etterhvert ble beitemarkene overdratt til Jørgen Thormøhlen, som startet trankokeri her 1671, senere reperbane, saltkokeri og såpekokeri, oljemølle og tønne-makerbod. Virksomhetene førte til at området utviklet seg fra spredt bebygget takmark til en forstad til byen med 600–700 innbyggere. Møhlenpris ble innlemmet som egen bydel i Bergen i 1877 (Kilde: Bergen byleksikon på nett).

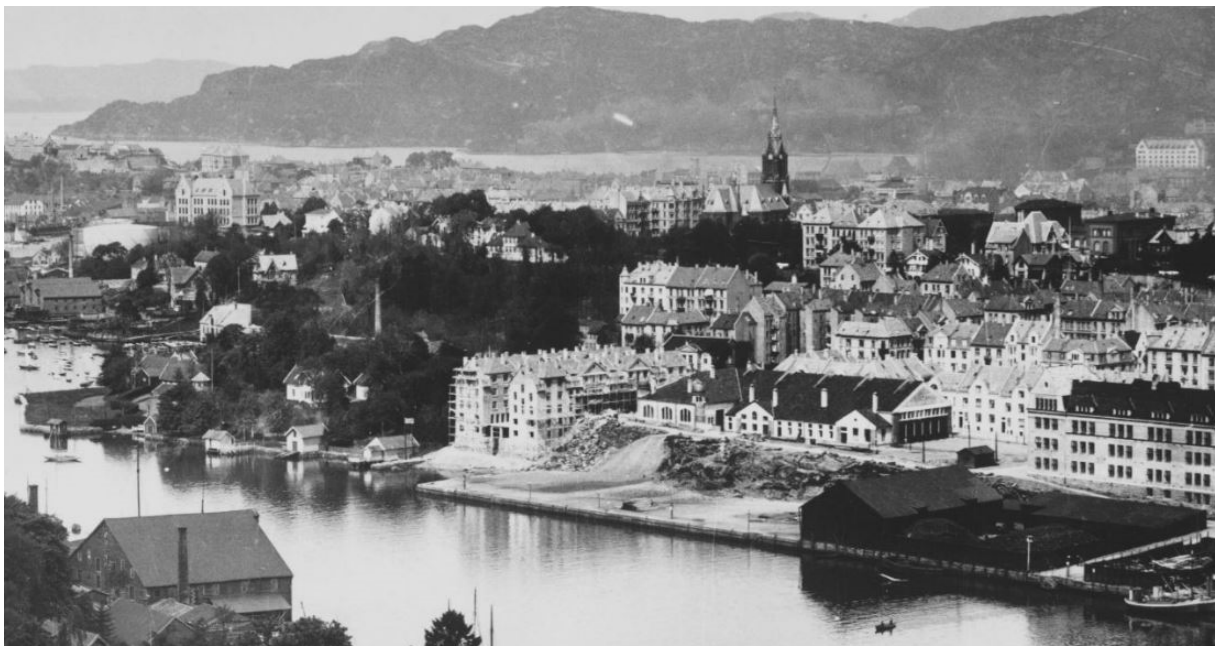

Figur 35: Østsiden av Damsgårdssundet var i liten grad opparbeidet for havneformål i 1894 (Kilde: utsnitt, MARCUS, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-bros-03951).

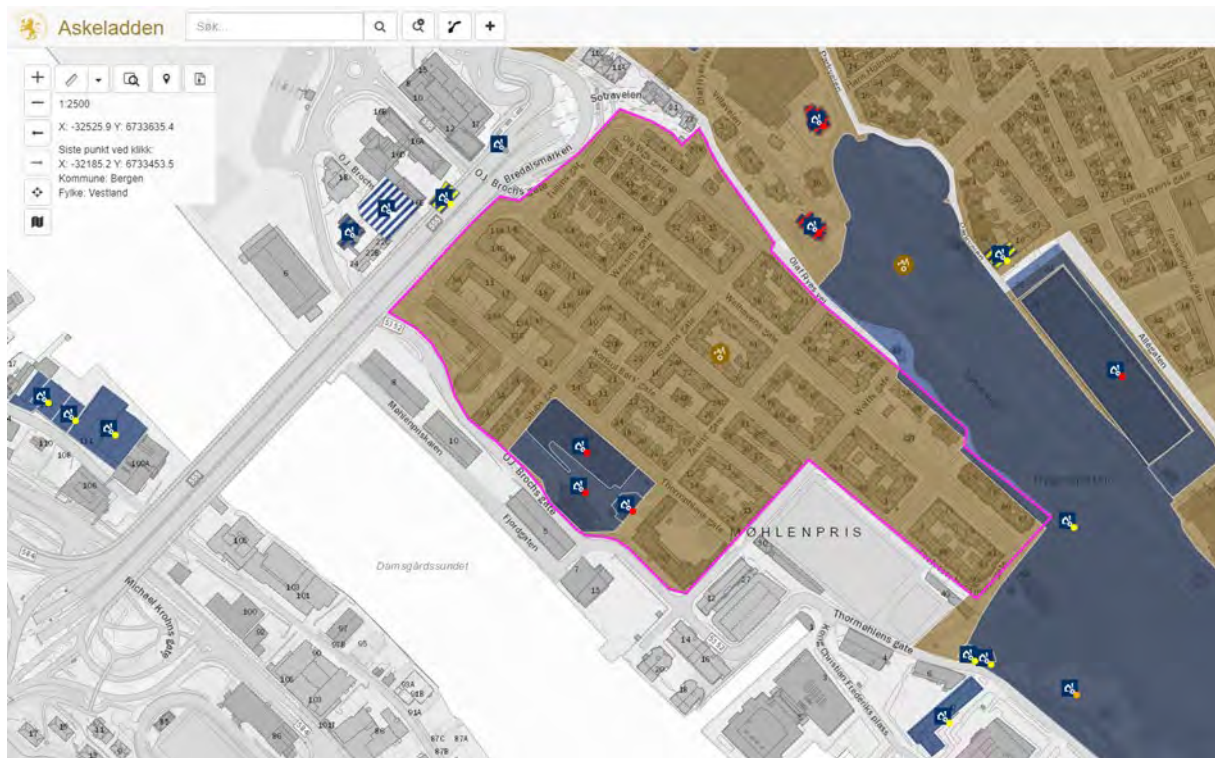
Da området ble regulert mot slutten av 1800-tallet ble det delt opp i kvadratiske, små kvartaler hvor det hovedsakelig kom opp murgårdsbebyggelse. Mjellem & Karlsen mekaniske verksted, grunnlagt 1894 i Thormøhlens gate, bidro til utbyggingen med leiegårder for å gi arbeidstakerne husrom i nabolaget.

Utbyggingstakten økte etter at sporveislinjen ble anlagt 1911 og Møhlenpris ble valgt som administrasjonssenter for Bergens elektriske Sporvei 1913, med anlegg av trikkehall og verksteder (ark. Schak Bull) i Thormøhlens gate. Trikkehallen på Møhlenpris er i dag fredet etter kulturminneloven (figur 37). Trikkebyen (figur 40) er to kvartaler med murgårder oppført i to byggetrinn, på nordsiden av Sporveisanlegget. Det første (Stubs gate 3-7), tegnet av byarkitekt Olaf Jahnsen, ble oppført 1913 – 1914, mens det andre (Konsul Bøhrs gate 9-15) på motsatt side av Thormøhlens gate, ble fredigstilt i 1924. Møhlenpris idrettsbane ble tatt i bruk 1899 og Møhlenpris skole i 1912.

Møhlenpris er en bydel med høy kulturminneverdi og er definert som NB!-område i Riksantikvarens kulturminnedatabase (Kulturminne-ID KUL K77).

Figur 36: Østsiden av Damsgårdssundet ved Møhlenpris i 1912/1913. Murgårdene til Trikkebyen er under oppføring på nordsiden av Trikkehallen og den sydlige delen av Møhlenpriskaien er etablert. Foran Møhlenpris skole til høyre i bildet ligger Wieses kullkompani (Kilde: utsnitt, MARCUS, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-bros-03951).

Figur 37: Møhlenpris bydel er definert som NB!-område i Riksantikvarens kulturminnedatabase og Trikkehallen på Møhlenpris er fredet (kulturminne-ID 8716) etter kulturminneloven (Kilde: Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase).

Møhlenpriskaien strekker seg i dag fra tørrdokken ved det tidligere skipsverftet Mjellem & Karlsen til Frielekaien på nordsiden av Puddefjordsbroens østre brofeste. I bakkant av kaien går O. J. Brochs gate, navngitt etter matematikeren og politikeren Ole Jacob Broch (1818–89). Den eldste delen av Møhlenpriskaien ble oppført 1901–03 i form av en 120 m lang og 18 m bred steinkai (figur 36). Inntil da var det en lite opparbeidet strandlinje her, med enkelte nøst og brygger i tilknytting til lysthusene i området (figur 35).

Det ble ervervet store strandstrekninger ettersom planen var at denne første kaiutbyggingen skulle være opptakten til et større havneanlegg langs hele Damsgårdssundets østside. Utbyggingen videre mot Dokken kom imidlertid ikke i gang før i 1960-årene, da forlengelsen mot nord ble foretatt med påkobling til Dokkeskjærsutstikkeren via Frieleneskaien.

Frielekaien ble anlagt i to etapper, først i 1967–70 for å binde den gamle og den nye Møhlenpriskaien sammen og å utvide areal og kailinjer. Den siste kaiutvidelsen av Frieleneskaien ble utført på 2000-tallet.

Figur 38: Kart som viser kaifronter og bebyggelsesstruktur ved Damsgårdsundet i 1921 (Kilde: Kartverket; <https://www.kartverket.no/om-kartverket/historie/historiske-kart/soketreff/mitt-kart?mapId=580>).

Figur 39: Ortofoto som viser Damsgårdsundet i 1951 med dagens kaifront markert (Kilde: VISGI, Bergen kommune).

Figur 40: Havneskurene på Møhlenpriskaien fotografert mot øst. Bak kaien midt i bildet og mot høyre ligger henholdsvis Trikkebyen, Trikkehall-anlegget og Møhlenpris skole (foto: Byantikvaren 2021).

I dag er havneskurene på Møhlenpriskaien og Dokkeskjærskaien en viktig del av Bergen havns tekniske infrastruktur. Det eldste havneskuret, Skur 26 (Fjordgaten 5, figur 41) er lokalisert i helt sør på Møhlenpriskaien. Dette er stort treskuret oppført av den tyske okkupasjonsmakten tidlig under 2. verdenskrig. Bygningen er å betrakte som et krigsminne og oppført som et kommunalt listeført kulturminne. De øvrige havneskurene på Møhlenpriskaien er Paraplyskuret (Møhlenpriskaien 10, figur 43) oppført i 1972, Mørerutenes terminalbygg (Møhlenpriskaien 8, figur 42) ferdigstilt i 1974, og havnelageret på Frieleneskaien på nordsiden av Puddefjordsbroen (Møhlenpriskaien 6, figur 44), oppført i 1982.

Figur 41: Skur 26 (Fjordgaten 5) er oppført av den tyske okkupasjonsmakten under 2. verdenskrig og er å betrakte som et krigsminne (foto: Byantikvaren 2021).

Figur 42: Mørerutenes terminalbygg (Møhlenpriskaien 8) oppført i 1974 (foto: Byantikvaren 2021).

Figur 43: Paraplyskuret (Møhlenpriskaien 10) oppført i 1972 (foto: Byantikvaren 2021).

Figur 44: Havnelageret på Frieleneskaien (Møhlenpriskaien 6) er oppført i 1982 (foto: Byantikvaren 2021).

Da Bergen var et viktig knutepunkt for trafikk med dampskip i rutefart, medførte dette en ekstra stor import av kull. En rekke kullkompanier vokste frem og de fleste holdt til i Puddefjordbassenget hvor store deler av byens industri hadde samlet seg. I tillegg etterspurte Vossebanen, Bergens Gassverk og store offentlige institusjoner til stor etterspørsel etter kull og koks. På Møhlenpriskaien etablerte Wiese kullkompaniet seg i 1888 med utskipingshavn og et stort kullager. En mindre lagerbygning er bevart, og tomtestrukturen etter kullageret er fremdeles lesbar i dag.

Figur 45: En mindre lagerbygning og tomtestrukturen etter Wiese kullkompani er bevart på Møhlenpriskaien foran Møhlenpris skole (foto: Byantikvaren 2021).

Figur 46: På Møhlenpriskaien foran Møhlenpris skole lå Wiese kullkompaniet med utskipingshavn og kullager, ett av mange omlastningsanlegg for kull og koks som lå langs Damsgårdsundet og Puddefjorden. Foto fra 1962 (Kilde: utsnitt, MARCUS, Spesialsamlingene ved Universitetsbiblioteket i Bergen, ubb-w-f-080460).

11 Kilder

Bergen byleksikon. Nettressurs: <http://www.bergenbyarkiv.no>, Bergen byarkiv.

Byantikvaren 2003. *Kulturminnegrunnlag for Kommunedelplan Puddefjorden*. Bergen kommune.

Byantikvaren 2003. *Kulturminnegrunnlag Vågen, kaiene og Bryggen*. Bergen kommune.

Byantikvaren 2015. ANTIKVARISK DOKUMENTASJON. Kalmargaten barnehage, Kalmargaten 2. Skriftserie 2015, 2/10.

Byantikvaren 2015. ANTIKVARISK DOKUMENTASJON. Nordnes bydelshus, Klosteret 2, Skriftserie 2015, 2/26.

Byantikvaren 2015. ANTIKVARISK DOKUMENTASJON. Jekteviken 5, Skriftserie 2015, 2/35.

Byantikvaren 2015. ANTIKVARISK DOKUMENTASJON Barnas hus, Kalmargaten 6 2015, 2/1.

Byantikvaren 2015. ANTIKVARISK DOKUMENTASJON Neumanns gate 1, 2015, 2/28.

Ersland, G.A. 2011. *Byens konstruksjon*. Dreyers forlag.

Fortidsminneforeningen 1981. *Fra Nordnespynten til Vaskerelven*. Det Antikvariske register for Bergen, sone 3. Foreningen til norske Fortidsminnesmerkers bevaring.

Fossen, A.B. 1979. *Bergen bys historie* bind 2. Universitetsforlaget.

Haaland, A. 2004. *Bergen havn gjennom 900 år*. Bergen og omland havnevesen.

Hagen, Hartvedt, G. og Skreien, N. 2009. *Bergen byleksikon*. Kunnskapsforlaget. Oslo.

Harris, C.H. 1991. *Bergen i kart: fra 1646 til vårt århundre*. Eide.

Harris, C.J. 2000. «*Det skjønne lokale som kalles Ekserserhuset*». Gamle Bergen Årbok 2000.

Hordaland fylkeskommune, 2009. *Kulturhistoriske registreringar*, Rapport 51-2009, Hordaland fylkeskommune

Indahl, T. 2010. *Trebyen Bergen. En vandreguide*. Bodoni forlag.

KDP Kommunedelplan Bergen Havn

Moe, Dagfinn. 2018. *Byens glemte hager*. Fagbokforlaget.

Nordhagen, P.J. 2006. *En storby i miniatyr*. Tapir akademisk forlag.

Riksantikvaren, 2019. <https://www.riksantikvaren.no/Tema/Arkeologiske-kulturminner/Middelalderarkeologi>

Roald, H.-J. 2010. *Byplanen. En historie om utviklingen av Bergen by*. Spartacus forlag AS. Oslo.

Øvrige kilder:

Pers. med. Katharina Lorvik, Norsk institutt for kulturminneforskning, NIKU

Askeladden, Riksantikvarens kulturminnedatabase.

Byantikvarens arkiv.

BRA-arkiv, Bergen kommune.

Billedsamlingen, Marcus, UIB,

Google street view.

Skråfoto, historiske flyfoto, historiske kart i Arcview Visit og VISGI, Bergen kommune.

Nettressurs: www.blomwebviewer.com

13 Kart i rapporten:

Kart 1: Soneinndeling

Kart 2: Hensynssone kulturmiljø, h570, KPA2018

Kart 3: Nasjonale interesser i by (Riksantikvarens NB!-register)

Kart 4: 1880-kart med markering av dagens strandlinje

Kart 5: Bergen sentrum, 1913

Kart 6: Kartutsnitt Dokken 1880 og i dag.

Kart 7 Kartutsnitt Damsgårdssundet og Møhlenpriskaien, 1880 og i dag

Kartvedlegg 1: Samlekart Bygninger av historisk interesse med av ulik grad av verneverdi.

Byantikvaren
Februar 2021

Kulturminnegrunnlag for Dokken

Bygninger med historisk interesse og ulik grad av verneverdi

Planområde Dokken	Andre krigsminner	Andre offentlige formålsbygg
Kulturminner Askeladden	Villabebyggelse 1650-1945	Havnervirksomhet
Trikkehallen	Urban trehusbebyggelse	Strandlinje 1880
Gassverket	Murgårder	Sjø og vann i dag
Tekniske kulturminner	Sosial boligbygging	

BERGEN KOMMUNE

